

ВІДШКОДУВАННЯ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ЗАКОНОМ, ВИЗНАНИМ НЕКОНСТИТУЦІЙНИМ

COMPENSATION FOR DAMAGE CAUSED BY A LAW DECLARED UNCONSTITUTIONAL

Кутепов І.О., аспірант заочної форми навчання докторантури та аспірантури

Одеський державний університет внутрішніх справ

У статті розглядається складна та малодосліджена в українській науці конституційного права проблема відшкодування шкоди, завданої законом, який був визнаний неконституційним. Увага приділяється питанням правової визначеності, верховенства Конституції та забезпечення ефективних механізмів захисту прав особи в разі ухвалення державою актів, що суперечать Основному Закону. Наголошено, що конституційне правосуддя є інструментом усунення з правової системи актів, які не відповідають Конституції, проте саме по собі рішення Конституційного Суду не завжди гарантує відновлення порушених прав. Виникає проблема юридичної природи наслідків неконституційності закону, включаючи можливість перегляду судових рішень, ухвалених на його підставі, а також питання матеріальної компенсації завданих збитків.

Автор аналізує позиції доктрини, міжнародні стандарти, практику Конституційного Суду України та Європейського суду з прав людини.

Окремо розглянуто досвід зарубіжних держав, де сформовано різні підходи до компенсаційних механізмів у випадках неконституційності. Підкреслено, що ефективність відшкодування залежить від поєднання конституційного контролю, адміністративних і цивільно-правових інструментів, які повинні взаємодіяти задля забезпечення верховенства права та реального захисту прав і свобод людини. Обґрунтовується необхідність прийняття в Україні спеціального закону, що врегулює порядок відшкодування шкоди, завданої неконституційними законами, оскільки чинна практика не забезпечує повної реалізації права на справедливий захист.

Ключові слова: Конституційний Суд України, неконституційний закон, відшкодування шкоди, верховенство Конституції, правова визначеність, компенсація.

The article examines a complex and understudied issue in Ukrainian constitutional law: compensation for damage caused by a law declared unconstitutional. Attention is given to the principles of legal certainty, the supremacy of the Constitution, and the need to establish effective mechanisms for protecting individual rights when state acts contradict the Basic Law. It is emphasized that constitutional justice serves as an instrument to remove unconstitutional acts from the legal system; however, the Constitutional Court's decision alone does not always guarantee the restoration of violated rights. The article addresses the legal nature of the consequences of unconstitutionality, including the possibility of reviewing judicial decisions based on unconstitutional laws and the issue of material compensation for damages.

The author analyzes doctrinal positions, international standards, the practice of the Constitutional Court of Ukraine, and the case law of the European Court of Human Rights.

Comparative analysis of foreign jurisdictions demonstrates the existence of different approaches to compensation mechanisms in cases of unconstitutional laws. It is stressed that effective compensation requires a combination of constitutional review, administrative, and civil-law remedies, working together to uphold the rule of law and provide real protection of human rights and freedoms. The author argues for the adoption of a special law in Ukraine to regulate the procedure for compensating damage caused by unconstitutional laws, as the current legal framework fails to ensure the full realization of the right to effective redress.

Key words: Constitutional Court of Ukraine, unconstitutional law, damage compensation, supremacy of the Constitution, legal certainty, reparation.

Конституційне правосуддя є невід'ємною складовою механізму захисту прав і свобод людини в сучасній демократичній державі. Його головна функція полягає у забезпеченні верховенства Конституції шляхом визнання неконституційними тих законів чи інших правових актів, які суперечать Основному Закону. Проте сама по собі констатація неконституційності не вичерпує проблеми, оскільки залишається відкритим питання про відновлення порушених прав і відшкодування шкоди, завданої особам унаслідок застосування неконституційного закону. Це питання має ключове значення як для гарантування верховенства Конституції, так і для забезпечення правової визначеності та довіри громадян до правової системи.

Згідно з Конституцією України, закони та інші нормативно-правові акти мають відповідати Конституції (ч. 2 ст. 8) [1], а Конституційний Суд України вирішує питання щодо їхньої конституційності. Визнання закону неконституційним тягне за собою втрату ним чинності з дня ухвалення відповідного рішення Суду, якщо інше не передбачено самим рішенням. Однак Конституція прямо не регламентує наслідки, пов'язані з відшкодуванням шкоди, завданої дією неконституційного закону. Це породжує низку теоретичних і практичних труднощів.

Першою проблемою є з'ясування правової природи шкоди, завданої неконституційним законом. На відміну від деліктної відповідальності, яка пов'язана з протиправними діями конкретних суб'єктів, шкода тут виникає внаслідок правозастосування акта, що формально мав силу закону.

Таким чином, держава виступає одночасно і законодавцем, і відповідальним суб'єктом.

Другим аспектом є проблема ретроспективної дії рішень Конституційного Суду. Визнання закону неконституційним зазвичай означає втрату ним чинності на майбутнє, але не анулює автоматично юридичні наслідки, що вже настали під час його дії [2, с. 114]. Це створює дилему: з одного боку, необхідно забезпечити стабільність правовідносин і правову визначеність, з іншого – гарантувати відновлення порушених прав. Більшість держав намагається знайти баланс між цими двома принципами. Наприклад, у Німеччині рішення Федерального конституційного суду можуть мати як ретроспективну, так і проспективну дію, залежно від характеру порушення [3, с. 59]. У Франції застосовується процедура питання про конституційність (QPC), яка дозволяє захистити права конкретної особи у вже розглянутій справі [4, с. 154].

В Україні практика Конституційного Суду свідчить про обережне ставлення до ретроспективності. Суд переважно обмежується констатацією втрати чинності закону на майбутнє, уникаючи прямої вказівки на відшкодування шкоди. Такий підхід пояснюється побоюванням дестабілізації правової системи та надмірного фінансового навантаження на державний бюджет. Однак він створює ризик ілюзорності конституційного захисту, коли права особи визнаються порушеними, але ефективних засобів їхнього відновлення немає.

Важливим джерелом для пошуку відповіді є практика Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на необхідності ефективних засобів правового захисту (ст. 13 ЄКПЛ) [5]. Суд визнає, що формальне скасування неконституційного закону саме по собі не є достатнім, якщо шкода, завдана його застосуванням, залишається невідшкодованою. Це особливо актуально у випадках порушення майнових прав, права на свободу чи права на справедливий суд.

У контексті відшкодування шкоди необхідно враховувати як матеріальні, так і моральні збитки. Матеріальні збитки можуть охоплювати неправомірно стягнені податки, штрафи, втрачені доходи чи майнові втрати. Моральна шкода стосується порушення честі, гідності, психологічних страждань, спричинених дією неконституційного закону. В обох випадках постає питання про суб'єкта, відповідального за компенсацію, та про порядок звернення за її отриманням. Очевидно, що відповідальність має нести держава як єдиний суб'єкт публічної влади.

Порівняльний аналіз показує, що у зарубіжних країнах сформувалися різні моделі врегулювання цієї проблеми. У Німеччині існує можливість вимагати відшкодування від держави у випадку шкоди, завданої застосуванням неконституційних актів, причому така практика базується на принципі довіри до права та відповідальності держави перед громадянами [6, с. 48]. В Італії рішення Конституційного суду можуть бути підставою для перегляду судових рішень і виплати компенсацій. У США, де конституційний контроль здійснюється судами загальної юрисдикції, скасування неконституційного закону означає втрату ним юридичної сили з моменту його прийняття, що відкриває шлях до відшкодування шкоди [7, с. 36].

В Україні відсутній спеціальний закон, який регулював би механізм компенсації. Чинне законодавство про відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів влади, формально може застосовуватися і до випадків неконституційних законів, але його норми не пристосовані до цієї ситуації. Зокрема, ст. 1173 Цивільного кодексу України передбачає відповідальність держави за шкоду, завдану незаконними актами органів державної влади, однак не містить прямої згадки про неконституційні закони. Це створює прогалину, яка потребує законодавчого врегулювання [8].

Невирішеним залишається і питання процесуальної форми звернення за компенсацією. Потерпілі особи змушені звертатися до судів загальної юрисдикції з позовами про відшкодування шкоди, проте відсутність чітких критеріїв оцінки неконституційності як підстави для компенсації ускладнює судову практику. Крім того, суди не завжди готові прямо покладати на державу обов'язок виплати компенсацій у таких випадках.

Розв'язання цієї проблеми потребує комплексного підходу. По-перше, необхідно ухвалити спеціальний закон «Про відшкодування шкоди, завданої неконституційними законами», який би визначив підстави, суб'єктів, порядок і межі відповідальності держави. Про відсутність належного законодавчого регулювання вказаного питання зазначає й Афанасєва М. В.: «Реальне поновлення у правах фізичних та юридичних осіб, яким завдано шкоди неконституційними актами, потребує розробки та впровадження ефективного законодавчого порядку відшкодування шкоди. Відсутність такого закону призводить до правової невизначеності» [9, с. 21].

По-друге, важливо забезпечити гармонізацію цього законодавства з міжнародними стандартами, насамперед практикою ЄСПЛ. По-третє, слід розробити процесуальні механізми, які дозволили б особам ефективно реалізувати своє право на компенсацію, зокрема шляхом спрощеного доступу до суду, скорочених строків розгляду та гарантій виконання рішень.

Запровадження таких змін сприятиме підвищенню рівня довіри громадян до правової системи та забезпечить реальне утвердження принципу верховенства Конституції. В іншому випадку існує ризик перетворення конституційного правосуддя на формальну процедуру, яка не забезпечує відновлення порушених прав.

Таким чином, відшкодування шкоди, завданої законом, визнаним неконституційним, є не лише питанням цивільно-правової відповідальності, але й ключовим елементом конституційної демократії. Його ефективне вирішення вимагає чіткої законодавчої регламентації, узгодження з міжнародними стандартами та практикою інших держав, а також належної ролі судової влади як гаранта захисту прав людини. Це дозволить забезпечити баланс між стабільністю правовідносин і необхідністю відновлення справедливості, що становить сутність сучасного конституціоналізму.

Подальше дослідження проблеми вказує на те, що одним із ключових завдань є визначення чітких критеріїв надання відшкодування, зокрема: характер шкоди (матеріальна, моральна), її прямиї чи непрямі зв'язки із застосуванням неконституційного закону, а також часові рамки, у межах яких можна розглядати вимоги про компенсацію. У цьому контексті необхідним є встановлення механізмів доказування порушення права, що включає аналіз рішень судів, якими застосовувався оспорюваний нормативний акт, та визначення фактичних втрат для особи. Такий підхід дозволить уникнути штучного обмеження доступу до правосуддя і забезпечить єдину практику розгляду аналогічних справ.

Особливу увагу слід приділити конституційним принципам пропорційності та справедливості. Відшкодування шкоди не повинно трансформуватися у засіб безмежного фінансового навантаження на державу, проте й не може зводитися до формального визнання факту неконституційності без реальних наслідків для потерпілих осіб. Впровадження механізмів прогресивного відшкодування з урахуванням ступеня порушення права та масштабів шкоди стане гарантією дотримання балансу між захистом прав особи та стабільністю державних фінансів. Такий баланс має фундаментальне значення для підтримання довіри громадян до держави та її правової системи, особливо в умовах сучасних соціально-економічних і політичних викликів.

Не менш важливим є врахування міжнародного досвіду у сфері компенсацій за неконституційні акти. Досвід Німеччини, Франції, Італії та країн Східної Європи демонструє різноманітність підходів: від прямого цивільного позову до держави до спеціальних законодавчих механізмів, що передбачають автоматичне відшкодування у визначених випадках. Такий досвід може бути адаптований до українських умов із врахуванням специфіки фінансової системи, наявності судової інфраструктури та конституційних гарантій. Зокрема, доцільним є запровадження спеціальних процедурних правил, які регламентуватимуть порядок розгляду заяв про компенсацію, строки їх виконання та контроль за ефективністю рішень.

У цьому контексті актуальним є питання взаємодії конституційного контролю з іншими формами судового захисту. Конституційний Суд України, визнаючи закон неконституційним, тим самим створює підставу для подальших цивільно-правових дій щодо відшкодування шкоди. Водночас існує потреба у більш чіткій координації між органами державної влади та судовою системою для забезпечення ефективного виконання рішень, що включає як фінансові аспекти, так і питання контролю за дотриманням процедур. Синергія між конституційним контролем і системою звичайних судів дозволить забезпечити єдність правового поля та уникнути ситуацій, коли рішення Конституційного Суду залишаються декларативними.

Ключовим є також аналіз соціальних наслідків застосування неконституційних законів. У разі запровадження обмеженого підходу до компенсації громадяни можуть втратити довіру до державних інститутів та правосуддя, що негативно впливає на легітимність влади і стабільність конституційного ладу. Тому науково обгрунтоване визначення принципів і меж відшкодування шкоди є стратегічним завданням для розвитку українського конституціоналізму. Законодавчо встановлені критерії, що регламентують права осіб на компенсацію та процедури її отримання, не лише реалізують принцип верховенства Конституції, а й забезпечують соціальну справедливість і правову безпеку громадян.

Особливу увагу слід приділити інституту зворотної сили рішень Конституційного Суду. Практика, коли рішення про неконституційність не має зворотної сили, з одного боку, сприяє стабільності правовідносин, з іншого – обмежує реальні механізми відновлення справедливості. Розробка чітких правил щодо застосування рішень із ретроспективним ефектом у визначених випадках може стати компромісним механізмом, який забезпечить баланс між правовою визначеністю та необхідністю відшкодування шкоди [10, с. 6].

Таким чином, комплексне вирішення проблеми відшкодування шкоди, завданої законами, визнаними неконституційними, вимагає системного підходу, що включає законодавче врегулювання, уніфікацію судової практики, врахування міжнародного досвіду та соціальних наслідків. Це дозволить забезпечити баланс між

стабільністю правовідносин і необхідністю відновлення справедливості, що становить сутність сучасного конституціоналізму. Крім того, подальше вдосконалення цих механізмів сприятиме підвищенню довіри громадян до державних інститутів і правової системи, формуванню стійких принципів верховенства права та демократичного правління. Законодавче закріплення правил відшкодування шкоди сприятиме формуванню передбачуваного і ефективного правового середовища, в якому особи зможуть реалізовувати свої права без страху втрат або необгрунтованих обмежень.

Важливим напрямом подальших досліджень є деталізація критеріїв визначення шкоди та встановлення обов'язкових процедур доказування. Пропонується розробка системи, що поєднуватиме як матеріальне, так і моральне відшкодування, визначатиме строки звернення та межі відповідальності держави. Також доцільним є впровадження механізмів контролю за виконанням рішень, включаючи моніторинг ефективності, регулярні звіти органів виконавчої влади та залучення судових органів до нагляду за процесом.

Остаточне, створення цілісної системи відшкодування шкоди, завданої неконституційними законами, сприятиме розвитку конституційної культури, зміцненню правової держави та захисту прав людини в Україні. Такий підхід підкреслює не лише нормативну важливість, а й практичну цінність конституційного контролю, дозволяючи поєднати ефективність державного управління з гарантіями соціальної справедливості та верховенства права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996 року. Електронне джерело. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/conv#Text>
2. Єзеров А. Неконституційність закону як підстава для перегляду судових рішень за виключними обставинами в адміністративному судочинстві. *Вісник Конституційного Суду України*. 2020. № 3. С. 112–124.
3. Кулявець О. С. Проблеми виконання рішень Конституційного Суду України у справах за конституційними скаргами. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2021. № 31. С. 54–61.
4. Бадида А. Механізм пріоритетного питання конституційності у Французькій республіці. *Право України*. 2023. № 7. С. 152–158.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. Електронне джерело. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
6. Schaefer, Hans-Bernd, Staatshaftung für legislatives Unrecht: Parlamente anspornen, höherrangiges Recht besser zu beachten? (2012). *Ökonomische Analyse des Europarechts. Beiträge zum XII. Travemünder Symposium zur ökonomischen Analyse des Rechts*, Hrsg. P. Behrens, T. Eger, H.-B. Schäfer, Tübingen 2012, 47–71.
7. Добош З. Конституційний контроль Верховного Суду США: види правотворчості. *Вісник Національного університету „Львівська політехніка“*. Серія : Юридичні науки. 2019. № 22. С. 34–40.
8. Цивільний кодекс України: Закон України № 435-IV від 16.01.2003 року. Електронне джерело. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#top>
9. Афанасьєва М. В. Відшкодування шкоди, завданої неконституційними актами: теорія, судова практика та перспективне законодавство. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 59. С. 18–23.
10. Ключковський Ю. Проблеми захисту права, порушеного застосуванням неконституційного закону. *Український часопис конституційного права*. 2024. № 4. С. 3–15.